

מעדה דתית לקהילה לאומית

משה נאור

ענת קדרון, בין לאום למקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2012, 334 עמודים.

מראשיתה של ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, ובמהלך התפתחותו של היישוב העברי לאחר המעבר משלטון עות'מאני לממשל מנדטורי בריטי עם סיום מלחמת העולם הראשונה, הלכו וגברו מגמות הפיצול וההפרדה המקומיות בין יהודים לבין מוסלמים ונוצרים. ההנחה המקובלת במחקר מתארת לפיכך את מערכת היחסים בין יהודים לערבים, כפי שהתפתחה בתקופת המנדט, כשל חברה דואלית. על פי תפיסה זו האוכלוסייה היהודית והחברה הערבית פלסטינית התפתחו כשתי קהילות נפרדות עם שאיפות שונות ועם מערכות פוליטיות כלכליות ותרבותיות נפרדות. עם זאת, ועל אף השפעותיו המפלגות של הסכסוך הלאומי, שהתנהל תחת המסגרת השלטונית של המדינה הקולוניאלית הבריטית, נמשכו המגעים והקשרים החברתיים והכלכליים בין יהודים לערבים. החיים היומיומיים בערים המעורבות צפת, טבריה, ירושלים, יפו וחיפה כללו אפוא גילויי איבה, עימות ועוינות לאומית ודתית בין שתי הקהילות הלאומיות, אך בה בעת היו בהם גם גילויים של שילוב, שיתוף ודו קיום. מלחמת העצמאות והקמתה של מדינת ישראל שמו קץ ליחס בין רוב מוסלמי למיעוט יהודי ולמודל הערים המעורבות כפי שהיה מוכר בתקופת המנדט. דומה כי השינויים הדמוגרפיים, הפיזיים והחברתיים שהתחוללו בערים המעורבות בתקופת המנדט הבריטי, אשר ניכרו לא רק ביחסים בין יהודים לערבים אלא גם בתהליך התפתחותה של הקהילה היהודית ובמאפייניה הארגוניים, ניכרו יותר מכול בחיפה. בקורותיה של הקהילה היהודית בעיר מעורבת זו, ובתהליך הבנייתה הלאומית תחת הנהגתו המקומית של ועד הקהילה, החל בכניסתם לעיר של כוחות הצבא הבריטי בספטמבר 1918 ועד הכרעת הלחימה בה על ידי כוחות ההגנה באפריל 1948, מתמקד ספרה החשוב של ענת קדרון, בין לאום למקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית.

ספרה של קדרון, שיצא לאור בשנת 2012 בהוצאת יד יצחק בן-צבי ובשיתוף העמותה לתולדות חיפה, מבוסס על עבודת הדוקטור של המחברת שנכתבה באוניברסיטת חיפה. בדומה לערים מעורבות אחרות, גם ההיסטוריה של חיפה זוכה בשנים האחרונות להתעניינות מחקרית הממחישה בין השאר את התפתחות ההיסטוריוגרפיה הישראלית של תקופת המנדט ואת שינוי מגמות המחקר הבאות להדגיש את המעבר מכתיבת היסטוריה פוליטית וצבאית למחקר הדרן בהיבטים חברתיים ותרבותיים, כמו גם את השינוי בשאלות המחקר ובשיטותיו. ספרה של קדרון, המפנה את נקודת המבט אל ועד הקהילה כמוסד פוליטי ארגוני מרכזי בחיפה, והעושה שימוש נרחב ומושכל במקורות ראשוניים ובתיעוד מקומי עשיר ומגוון, תורם תרומה חשובה להתפתחות חקר ההיסטוריה המקומית של תקופת המנדט. אף על פי שאינו נוקט גישה השוואתית, ועל אף עומס הפרטים באחדים מחלקיו, משמש ספר זה דוגמה בולטת לפוטנציאל הגלום במיקרו־היסטוריה ובמקרה המבחן המקומי להבנת תהליכים כוללניים יותר הנוגעים להיסטוריה החברתית, הפוליטית והתרבותית של היישוב. קדרון השכיחה לכתוב היסטוריה מקומית שהיא גם לאומית וכך הצליחה לחבר בין המקום למרחב ובין המיקרו למקרו. נוסף על כך הספר הדרן בהתפתחות ועד הקהילה ובמאפייני פעילותו תוך בחינה של קשרי הגומלין שבין ההנהגה המקומית היהודית לבין מוסדותיו הלאומיים של היישוב, ממשלת המנדט, ועדי שכונות העיר ומועצת עיריית חיפה, ממחיש מדוע משמשת חיפה מודל לבחינת שיתוף הפעולה היהודי-ערבי במסגרות השלטון המקומי, במקומות העבודה הממשלתיים וברמת חיי היום־יום בשכונות העיר השונות.

הספר כולל שלושה חלקים, מלבד פרקי המבוא והסיכום, ובוחן באופן מקיף ומדוקדק את מגוון הפעילויות שבהן עסק ועד הקהילה. לאחר הצגת רקע היסטורי וחוקתי של התפתחות הקהילה היהודית בחיפה בשלהי התקופה העות'מאנית, פונה קדרון ודנה בשורה של תחומים שבהם ניכרה פעילותו של ועד הקהילה. המחברת דנה בפירוט רב בנושאים העירוניים שבהם היה מעורב ועד הקהילה, כגון שמירה על בריאות הציבור, קיומו של בית משפט שלום עברי, פעולות בתחום הסעד והעזרה הסוציאלית לנזקקים, ותמיכה בפעולות חינוך, תרבות ודת. היא מתארת את קשייו התקציביים של הוועד ואת ניסיונותיו לאזן את הוצאותיו על ידי הנהגת מסים ישירים ועקיפים, ומקפידה להציב את הדיון בהקשר כללי יותר תוך התייחסות לקשרי הוועד עם גופים מקומיים וממשלתיים אחרים. נושא מרכזי הזוכה לבחינה בספר זה הוא השינוי שחולל הממשל המנדטורי במבנה הקהילה היהודית וארגונה בהשוואה לתקופה העות'מאנית. שינוי זה מדגיש את היותו של ועד הקהילה מוסד הנטוע במסורת ובהיסטוריה היהודית. הספר מציג את המתח בין ייצוג הקהילה במובנה המסורתי והדתי כפי שהתפתחה בהיסטוריה היהודית בתפוצות, לבין המרכיב הלאומי שאפיין את התפתחות היישוב. על רקע זה חוזרת קדרון ומדגישה פעמים רבות בספרה את דימויו האפור וה'גלותי' של ועד הקהילה, במיוחד בעיני חוגי הפועלים בעיר. ב'חיפה האדומה', שבה התחזק בשנות השלושים מעמדה הפוליטי של תנועת הפועלים, ואשר שיתוף הפעולה בינה לבין החוגים האזרחיים ניכר גם במערך הכוחות הפוליטי שהרכיב את ועד הקהילה, בלטה

דמותו של משה גוטל לוי, איש הציונים הכלליים, אדם דתי ורוקח במקצועו, שהנהיג את ועד הקהילה בתקופת המנדט ברוח של פשרה, גישור ומתינות. למרות הביקורת הציבורית והפוליטית המקומית על מנהיגותו ועל אופיו המסורתי והשתדלני של ועד הקהילה כמסגרת מוסדית ארגונית, הצליח לוי לשמור על אחדותה של הקהילה והוא היה זה שעמד בראש הוועד עד להקמתה של המדינה.

בחלקו הראשון של הספר דנה קדרון בפירוט רב בהשפעתה של חוקת הקהילות, שהתקבלה על ידי הממשל המנדטורי בשנת 1928, על מעמדו של ועד הקהילה. מאבקו של הוועד לקבל הכרה פוליטית וציבורית עוגן בחוק ואפשר את שינוי ההגדרה מוועד עדה לוועד קהילה. מעבר זה היה בעל משמעות לאומית. כפי שקדרון עומדת על כך בהרחבה בחלק זה של הספר, שמו החדש של הוועד שיקף את מאמצי ראשיו לאיחוד העדות הספרדית והאשכנזית ואת קבלתו כמייצג העיקרי של הקהילה לפני הממשל הבריטי. למרות הדגש שביקשו הבריטים לשים על המרכיב הדתי שבפעילות הוועד לעומת החשיבות הפוליטית הרבה שייחסו לקיומה של מועצת העירייה המעורבת, המעבר מוועד עדה לוועד קהילה קיבל בתוכו משמעות שחרגה מעבר להיבטים ארגוניים.

חלקו השני של הספר מוקדש לשילוב הקהילה היהודית בחיפה בבניין החברה הלאומית היהודית בארץ ישראל, אשר ניכרה בקשריו של ועד הקהילה עם מחלקות הוועד הלאומי, חברי עיריית חיפה ופקידי הממשל המחוזי. אחד הנושאים המעניינים הנדונים בחלק זה של הספר הוא הקריאה להתאזרחות שהוביל ועד הקהילה בשיתוף הוועד הלאומי, כחלק מהמאמץ להגברת הייצוג היהודי במועצת העיר המעורבת. הנציגים היהודים במועצת העירייה נחשבו לשליחי ועד הקהילה, ובכך ייצגו את תפיסתו העצמית של ועד הקהילה ואת קשרי הגומלין שהתפתחו בינו לבין עיריית חיפה. התפתחותה של מועצת עיריית חיפה שיקפה את המבנה האתני והדתי בעיר ואת מדיניות הממשל המנדטורי, שהחל משנות השלושים קבע שבמועצת העיר יהיה מספר שווה של נציגים מוסלמים, נוצרים ויהודים. עיקרון שלטוני זה, שאפיין את המדיניות הקולוניאלית הבריטית במזרח התיכון, ניכר גם במינוים של שני סגני ראש העירייה בידי הנציב העליון, ובהרכב ועדות העירייה. ההתמקדות בוועד הקהילה חושפת גם את השסעים הפוליטיים והחברתיים שבין ימין לשמאל ובין חילוניים לדתיים ששררו בחברה היישובית בתקופת המנדט בכלל ובקהילת חיפה בפרט. ההיסטוריה של ועד הקהילה העברית בחיפה הוא לפיכך סיפור הניסיון לשמור על אחדות הקהילה היהודית בעיר תוך ניסיון ליצירת מוקד משותף של שייכות, ערבות הדדית וזיקה אידאולוגית בין חבריה. בעוד ועד הקהילה הצליח במאמציו למנוע את פרישתה של שכונת הדר הכרמל, הוא נכשל במניעת תהליכי ההיפרדות של שכונות המפרץ משטחה המוניציפאלי של חיפה. דיון זה בשכונותיה השונות של חיפה, ובעיקר ביחס שבין העיר התחתית לשכונות הכרמל והמפרץ, מדגיש את יתרונותיה של ההיסטוריה המקומית כתחום מחקר המאפשר את תיאורה של קהילה המתמודדת עם קיומם של מתחים שונים השוררים לא רק בין מרכיביה האתניים והלאומיים, אלא גם בין שכונותיה השונות של העיר.

אחת ממעלותיו העיקריות של הספר הוא האופן שבו מערערת ומאתגרת ההתמקדות במעמדם של יהודי ארצות האסלאם והספרדים בחיפה ובמעורבותם בפעילות ועד הקהילה ובהתארגנותו את החלוקה המקובלת במחקר בין 'ישוב ישן' ל'ישוב חדש', וכן ביחס לקיומה של חברה דואלית בארץ ישראל המנדטורית. החל בהקמתו של הוועד המשותף לספרדים ולאשכנזים בשנת 1906 הוא היה מוקד לפילוג ולמחלוקת עדתית. המאבק הפנימי שהתחולל בקרב הנהגת הקהילה הספרדית ויוצאי ארצות האסלאם בעיר בשאלת השותפות בוועד הקהילה, הטענות בדבר קיפוח בחלוקת משאבים, הפגיעה בזכויות הספרדים והדרתם ממוסדותיו הייצוגיים של היישוב, היו רק חלק מהביטויים שייצגו את היותה של קהילה זו מרכיב חברתי ביישוב, שלא ענה בהכרח על ההגדרות של 'ישוב ישן' מול 'חדש'. המאבק שניהלה ההנהגה הספרדית לשימור כוחה, וזאת לנוכח הפיחות שחל במעמדה בתקופת המנדט, ניכר גם בעמדתה כלפי האוכלוסייה הערבית בעיר. אף שבמבוא לספרה מתארת קדרון את חיפה כעיר דואלית, שבה שתי אוכלוסיות חיות באותו מרחב אך לא במעורב, היא מביאה בספרה דוגמאות לדרו קיום ולהיבטים של שיתוף פעולה בין יהודים לערבים, ששרר במרחב הלבנטיני המשותף שבעיר התחתית ובשכונות כגון ארד אל-יהוד, ואשר חרג משיתוף פעולה מסחרי בלבד או מפעולה משותפת במועצת העירייה. כך למשל מציינת קדרון לצד פעילותם של קצבים מוסלמים שמכרו בשר כשר תחת פיקוח, את החשש שהובע בוועד הקהילה מפני התאסלמותן של נשים יהודיות, את הניסיון למנוע מילדים יהודים ללמוד בבתי הספר של המיסיון הנוצרי, את המאמץ למנוע את עבודתן של נשים ערביות במשקי בית יהודים, וכן את המאבק שניהלה הסתדרות הספרדים בשנות העשרים להוראת השפה הערבית, כחלק מתפיסתה על חשיבות השתלבות היישוב היהודי במרחב התרבותי הערבי האזורי. אלפי היהודים שחיו במרחב יהודי-ערבי משותף זה למרות התגברות מגמות ההפרדה בין שתי הקהילות, ממחישים את המציאות המורכבת של העיר המעורבת בכלל ושל חיפה כעיר מהגרים בפרט.

ספרה של ענת קדרון מסתיים בפרק המוקדש לפעולות ועד הקהילה בעתות חירום ומלחמה. אף על פי שהיה מקום להרחיב יותר בפרק זה, שלמעשה הוא החלק השלישי של הספר, הרי שתורמתו חשובה להבנת השפעות הסכסוך היהודי-ערבי על התפתחותה של הקהילה היהודית של חיפה בתקופת המנדט. גם בחלק זה של הספר ניתן ביטוי לאופן שבו ההתמקדות במקרה המקומי תורמת להבנת היבטים הנוגעים ליחס שבין מלחמה לחברה בתקופת המנדט ולהתנסותה של האוכלוסייה האזרחית בתקופות חירום. קדרון מתמקדת בהיבטים אזרחיים הנוגעים להיערכותה בעת חירום של הקהילה היהודית החל במלחמת העולם הראשונה ועד מלחמת העצמאות. במסגרת זו היא בוחנת את שיתוף הפעולה שבין ועד הקהילה לוועדת המצב המקומית, אשר פעלו יחד עם ארגון משמר העם בתחומים של אספקת מזון, הבטחת פעילותם של שירותים חיוניים, איסוף כספים לצורכי חירום במסגרת של מגביות מקומיות ולאומיות, התגוננות אזרחית, ומתן סיוע לנפגעי מלחמה ושיקום. הפעילות הקהילתית של שירותי החירום הקהילתיים ניכרה במיוחד באופן טיפולו של ועד

הקהילה בבעיית הפליטים היהודים במלחמת העצמאות. בדומה לערים מעורבות אחרות, אוכלוסיית המרחב היהודי-ערבי של חיפה התחתית סבלה באופן ישיר ממהלכי הלחימה, ונאלצה להתמודד עם בעיות של עקירה ופליטות במהלך מלחמה. מחקרה של קדרון דן בדרכי הטיפול בפליטים היהודים ולמתח החברתי שנוצר בעיר בעקבות תופעה זו, ובכך הוא תורם להבנת פעילותם של ארגוני החברה האזרחית ושל ההיערכות הקהילתית בקרב היישוב היהודי בכלל ובערים המעורבות בפרט בתקופת המלחמה. סיפורו של ועד הקהילה ממחיש אפוא את המאפיינים מחוללי השינוי של מלחמת העצמאות. על רקע המעבר השלטוני שחל במהלכה של המלחמה, ושינוי מאפייניה של חיפה כעיר מעורבת, איבד ועד הקהילה את חשיבותו הלאומית וחזר להתמקד בתחומים דתיים, שאפיינו את פעילותו בשלהי התקופה העות'מאנית.

